

1. A modern társadalom jellegzetességeinek megragadása sokféle értelmezést hívott életre. Azonban akármennyire is eltérő megközelítések magyarázzák a modernitás jellemzőit, abban mindegyik egyetért, hogy a társadalom alapvető jegyei lényegesen különböznek a premodern korszaktól. A társadalom differenciálódása jellemzően megszüntette a társadalomnak azt a hierarchikus szerkezetét, amely nem csupán a társadalmi ranglétrán elfoglalt pozíció tekintetében jelentett világosan elkülönülő csoportokat, hanem a társadalom magáról alkotott képének megrajzolását, önleírását is egyszerűvé tette. A premodern társadalmak jellegzetessége ugyanis az volt, hogy az egyosztatú hierarchia miatt létezett egy olyan kitüntetett pozíció, ahonnan a társadalom önleírása megfellebbezhetetlenül képviselhető volt. A szakralitás biztosította monokontextuális világlátás egyértelműen meghatározta a társadalom azon helyes szemléletét, amely alapvető iránytűül szolgált a társadalom tagjai számára.

A társadalom önleírásának ez a magától értetődősége válik problematikussá a modern társadalom megjelenésével. Ez a változás már a modernitás hajnalán, a könyvnyomtatás elterjedésének időszakában is jól érzékelhető volt. A korábbi korszak egyféle igazsága helyett az írott sajtó a különböző álláspontok sokféleségét mutatja meg, először még abban a reményben, hogy az eltérő nézőpontok közös nevezőre hozhatók, majd a nézőpontok között évszázados távlatban sem csituló vita annak belátásához vezet, hogy a különféle perspektívák immár nem rendezhetők össze egy szemlélet által. A társadalmi változás ugyanis a korábbi hatalmi centrumot akképpen erodálja, hogy nem egy azzal szembeni megkérdőjelezhetetlen új hatalmi egységet, hanem a társadalom különböző, önálló racionalitással működő részterületeit hozza létre.

A modern társadalmat vizsgáló, releváns társadalomelméleti megközelítések egyöntetűen a megalkotóról való önállóságot tekintik a modernitás egyik legfőbb jellemzőjének. Az egyes részterületeknek az AGIL-séma szerint alrendszerre bomló tagozódása (Parsons 1971, 1984), rendszer és életvilág, illetve az ehhez tartozó részterületek struktúrája (Habermas 2011 [1981]), az autonóm mezők játéktere (Bourdieu 1993 [1980], 2002 [1994], 2008; Bourdieu és Wacquant 1992), vagy a gazdaság, a politika, a jog, a tudomány, a művészet stb. saját racionalitása mentén működő önreferenciális egységeinek elmélete (Luhmann 1998,

1970–1995) nem különböznek e tekintetben egymástól. A modern társadalomelmélet klaszszikusai egyaránt azt fogalmazzák meg, hogy a társadalom olyan egymással vetélkedő vagy egymással strukturális kapcsolódásban lévő területekre bomlik, amelyek egyre inkább saját racionalitásuk mentén, és nem egy központi instancia logikája mentén szerveződnek meg.

A társadalom ezen polikontextualitása ezért problematikussá teszi a társadalom jegyeinek adekvát megragadását is. Mivel az egyes részterületek egyformán azzal az igénnyel lépnek fel, hogy saját nézőpontjuk mentén írják le a társadalmat, inkább a megközelítések sokféleségéről beszélhetünk, mint egy kitüntetett nézőpontról. A hagyományos társadalomképpel való szakítás abban is megmutatkozik, hogy a modernitás részterületeinek autonómiaigénye a középkor morális kódjától és a korábbi időszak esszencializmusától is különböző racionalitásokat jelenít meg. Emellett azt is figyelembe kell venni, hogy a társadalom jegyeinek megragadása, a társadalom önleírása általános ismeretelméleti nehézséggel bír. Egyetlen társadalom sem képes arra, hogy saját műveleteivel elérje önmagát, hiszen a társadalom minden egyes megfigyelése saját magának megfigyelése is. Másképpen fogalmazva, nem lehet kommunikálni a társadalommal, hanem csak a társadalomról (Luhmann 1998: 866–867; vö. Luhmann 1990).

Az általános ismeretelméleti belátáson túl a modernitás sajátosságai az, hogy az egymással vetélkedő részterületek egyaránt olyan megfigyeléseket bocsátanak ki, melyek önmagukra és a társadalom egészére is vonatkoznak. Miközben ezek a megfigyelések óhatatlanul a részterület (a gazdaság, a politika, a jog stb.) racionalitását, megkülönböztetési logikáját tükrözik, mégis a társadalom egésze számára kínálnak értelmezési keretet. A helyzet paradoxona azonban az, hogy a részterületek önleírása maga is befolyásolja saját működését, valamint újabb ön- és társadalomleírásokat is produkál. Mindezek a valóságértelmezések egyaránt alakítják a modern társadalomról kialakult képünket. A tudomány ön- és társadalomleírása mindössze arra képes, hogy ebbe a folyamatba illeszkedjen; anélkül, hogy a tudomány képes lenne a többi részterület ön- és társadalomleírását kontrollálni. A modernitás jellegzetessége tehát az, hogy az egyes részterületek megfigyelései nem vezetnek el a társadalom egészének megkérdőjelezhetetlen leírásához.

Mégsem állítható azonban, hogy a modern társadalom egyes részterületeinek egyenlő súlya lenne a társadalom önleírásában. Noha hosszú ideig a tudomány vindikálta magának a jogot arra, hogy a társadalmat a társadalom számára megjelenítse, a társadalom már jó ideje nem tart igényt e részterület magasröptű fejtegetéseire, a jelenségek bonyolult összefüggéseinek differenciált szempontjaira. Különösen az utóbbi évtizedek változásait szemlélve állapítható meg az, hogy a modernitás önleírása mindenekelőtt a tömegmédiá nézőpontját követi. Megmutatkozik ez abban, hogy a világról szóló tudásunk legfőbb forrása a média. Ez határozza meg, hogy melyek azok az események és körülmények, amelyeket ismernünk kell ahhoz, hogy a világban tájékozódni tudjunk. A médiának a társadalom önleírását kijelölő valóságkonstrukciója egyre jobban meghatározza az emberek világról alkotott képét is. A hírek, események a média logikája mentén mutatják meg a világot, vagy a hírek és eseményeket egyenesen a média számára produkálják, hogy az – saját logikája mentén – ezáltal is megjelenítse a társadalmat. Gramsci nevezetes, a kulturális hegemoniáról szóló elméletének (Gramsci 2000) parafrázisaként úgy is fogalmazhatnánk, hogy a társadalom önleírásában a média hegemoniája érvényesül.

A társadalom megfigyelésében ezenkívül kitüntetett szerepe van a nyilvánosságnak is, amely a tömegmédiá médiumaként olyan kommunikációs szerkezetet jelent, mely biztosítja

a megfigyelők megfigyelését. A nyilvánosság a modern társadalomban a tömegmédiá médiumaként tehát olyan felületet képez, amin keresztül a társadalom tagjai reflektálhatnak saját helyzetükre és a társadalomban zajló folyamatokra is. A társadalomkutatás számára ebből adódóan izgalmas kérdés az, hogy milyen jegyekkel jellemezhető az a tömegmédiá és az a nyilvánosság, melyek sajátos megközelítésmódja alapvetően határozza meg a társadalom önleírását. Kutatásra érdemes kérdéssé válik az is, hogy a média és a nyilvánosság szelekciója mit mutat meg a társadalomból, és mi az, amiről nem tudósít, és ami ezáltal rejtve marad. Ennek elemzése annál is inkább lényeges, mivel média és nyilvánosság dinamikája jelentősen megnövekedett az utóbbi évtizedekben. Ennek a változásnak pedig az a következménye, hogy a részterületek saját racionalitásuk mentén olyan ütemben gyártják a híreket, eseményeket, hogy nincs már idő arra, hogy szelekciós mechanizmusuk az emberek véleményét előzetesen mérlegelje. A tömegmédiá felgyorsult dinamikája tehát saját racionalitása mentén jeleníti meg a világot, és a társadalom olyan leírását produkálja, amely mentén a társadalom orientálódik, és egyúttal arra is képes, hogy a társadalom egyéb részrendszereinek szelekcióját is mobilizálja.

2. A társadalomnak a média és a nyilvánosság által meghatározott, a fentiekben vázolt önleírására reflektálnak e tematikus szám írásai. A bölcsész- és társadalomtudományos elemzések a kérdéskör különböző szegmenseire összpontosítva taglalják média, nyilvánosság és társadalom viszonyrendszerét. Az egyes tanulmányok különböző diszciplínák (szociológia, politológia, kommunikáció- és médiatudomány, nyelvészet, társadalom- és fogalomtörténet) sajátos szempontrendszere mentén értelmezik a vizsgált kérdéskört. Az interdiszciplinaritástól azt reméljük, hogy a különböző megközelítésmódok saját relevanciájuk mentén olyan összefüggéseket tárnak fel, amelyek más perspektívából nézve rejtve maradnának.

Az írások társadalomelméleti és ideológiai alapállása is különböző. Az értelmezések pluralitása azonban nem csupán a hazai médiakutatás sokszínűségét hivatott demonstrálni, hanem azt a szerkesztési logikát képviseli, amely az egymással versengő értelmezési keretek közötti párbeszéd előnyeit hangsúlyozza. Ugyanis minden megközelítés csak a saját elméleti alapvetései mentén tudja érzékelni a valóságot, és kevésbé képes arra, hogy saját önreferenciális működésétől eltérő belátásokat, perspektívákat jelenítsen meg a maga által konstruált értelmezési keretben. Vagyis minden társadalomelméleti és ideológiai kiindulást (a konzervatívát, a kritikait, a konszenzus- vagy konfliktuselméletit stb.) egyaránt a megismerés vakfoltja jellemez, amely elfedi az elméleti alapállásból nem következő belátások felismerését. Egy jelenségkör plurális tárgyalása azonban olyan perspektívákat jeleníthet meg, amelyek egy – társadalomelméletileg vagy ideológiailag rögzített – nézőpontból aligha mutathatók meg. A különböző megközelítésmódok tehát média, nyilvánosság és társadalom viszonyrendszerének differenciáltabb képéhez vezethetnek.

A kérdéskör differenciáltabb taglalása érdekében a tematikus szám írásai nem csupán a jelenre fókuszálnak. A tanulmányok egy része azt a történeti változássort vagy annak egy szegmensét állítja a középpontba, amely média, nyilvánosság és társadalom viszonyának módosulásait mutatja be. Tesszük mindezt abban a reményben, hogy a kialakulás időszaka és az elmúlt évszázadok változásainak bemutatása a jelenségek mostani strukturális viszonyainak alaposabb feltérképezését is segítheti.

A történeti elemzések sorát az írásnak és a könyvnyomtatásnak a társadalom kommunikációs szerkezetében játszott szerepét vizsgáló tanulmányom nyitja meg. Az írás mellett

érvel, hogy ugyan ezeknek az elterjesztő médiumoknak fontos szerepük van a társadalom komplexitásnövekedésében, de a modern társadalom létrejötté csak az európai társadalomfejlődés által kialakított változósság egészében értelmezhető. A döntő változás alapjait tehát azok a jóval a könyvnyomtatás előtt kialakult struktúrák alapozzák meg, amelyek híján maga a technikai újítás sem lett volna képes átrendezni a kommunikáció szerkezetét. A tanulmány emellett a könyvnyomtatás elterjedésével szorosan összefüggő nyilvánosság jegyeit értelmezi, alapvetően a habermasi nyilvánosságkoncepcióval vitatkozva. A gondolatmenet másfelől arra is rámutat, hogy a nyilvánosság új társadalmi diskurzusának hatalmi ambíciója és hierarchikus építkezése ugyan elvitathatatlan, de döntő szerepe van a rétegzett társadalom egyszortatú szerveződésének lebontásában.

Zombory Máté tanulmánya úgy jeleníti meg a történeti perspektívát, hogy egyúttal már át is vezet a tematikus számnak a hazai nyilvánossággal és médiaviszonyokkal kapcsolatos írásaihoz. Fókuszban az 1945 és 1947 közötti időszak nyilvánossága áll, amelyet a szerző a demokráciáról folytatott diskurzuson keresztül rekonstruál, amellett érvelve, hogy ez a diskurzus a háború utáni nyilvánosság határait rajzolta ki. Az elemzés során nem csupán a különféle demokráciaelképzeléseket vizsgálja meg, hanem a vita azon diszkurzív feltételeit is feltérképezi, amelyek a demokráciáról tett kijelentéseket lehetővé tették és meghatározták. Ehhez a kortársak szempontjából, prospektív megközelítésben rekonstruálja a demokráciafogalom szemantikai terét. A vitát meghatározó diszkurzív tér pólusait a fogalomtörténet történeti-szemantikai módszerével jeleníti meg, és a demokráciáról tett kijelentések legitímációs elveit vizsgálja. Mindezek során bemutatja azt, hogy a demokráciavitaiban a múltbeli maradványként értelmezett demokráciaellenesség és a politikai szubjektummá tett nép konstrukcióján keresztül a *demos* definiálása zajlott.

A rendszerváltás jelöli ki a következő elemzés korszakhatárát, hogy aztán sokirányú szempontok mentén egészen a jelenig jusson. Csigó Péter tanulmányának középpontjában a politika mediatizációjának, professzionalizációjának közkeletű elmélete áll. E szerint az utóbbi évtizedek döntő változása az, hogy a mediatizált politika szereplői opportunistá mód azonnali és populista válaszokat adnak a népszerű médiát fogyasztó szavazói csoportok változékonny hangulataira, preferenciáira. Az e megközelítéssel polemizáló szerző a szokványos értelmezési keret korlátaira három pontban mutat rá. Ezen elemzésekben amellett érvel, hogy a mediatizált politika válsága nem abból fakad, hogy az túlságosan is kiszolgáltatná a médiafogyasztó „nép” elvárásait, hanem hogy a népszerűségért vívott küzdelemben a politikai döntéseket nem a feltételezett „nép” véleményei és igényei befolyásolják. Csigó a késő modern demokrácia válságát abban éri tetten, hogy a politikusok szisztematikusan félreértik az általuk állandóan hivatkozott nép beállítódásait, reakcióit, valamint hogy sztereotíp nézeteket vallanak a népről, és e sztereotípiák mozgatják az állandó „kampányüzemmódban” tartott kormányzati és ellenzéki politikát.

A rendszerváltás utáni hazai politika és média viszonyát elemzi Bajomi-Lázár Péter és Horváth Dorka munkája is. A politikai kommunikáció változását nyomon követő írás két élesen elkülönülő korszakot érzékel ebben az időszakban. Megközelítésük szerint míg az 1990 és 2010 közötti időszakban a politikai marketing érvényesült, addig 2010-től kezdve (a második Orbán-kormány idején) a klasszikus politikai propaganda határozza meg a kormányzat kommunikációját. Gunther és Diamond írására támaszkodva a szerzők a Fidesz-KDNP-pártszövetséget protohegemon pártnak tekintik. A második Orbán-kormány által indított három kampányt értelmezve pedig arra jutnak, hogy a pártalakulat kommunikáció-

ja a klasszikus propaganda kritériumainak felel meg. Az elemzésbe a neodurkheimi médiaelméletet is bevonva arra a következtetésre jutnak, hogy a három kampányt kommunikációs rítusként is értelmezhetjük.

Többek között a második Orbán-kormány politikai kommunikációja a témája Nemesi Attila László írásának is. A hangsúly azonban itt a nyelvnek a nyilvánosságban betöltött szerepén van. A szerző ennek vizsgálata során a nyilvánosságot különböző ideológiák és hatalmi célok által motivált versengő és társdiskurzusok szimbolikus tereként értelmezi. A nyelv ebben a megközelítésben tehát olyan értelmező közeget jelent, amely a jelentésalkotás révén valóságinterpretációkat alakít ki. A diskurzuselemzés részeként a tanulmány a globalizmus és a multikulturalizmus diskurzusának vizsgálata során rámutat arra, hogy a két témakör milyen kapcsolódási pontokkal rendelkezik, és hogy a globalizmus „mesternarratívája” milyen társdiskurzusokat hoz létre. Az írás végi elemzések pedig globalizáció és migráció diskurzusának összefonódását és küzdelmét mutatják be.

A nyilvánosság kérdésköre jelöli ki a tematikus szám utolsó problémakörét. Sik Domonkos a nyilvánosság és a modern társadalomelmélet jeles szerzőinek (Habermas, Bourdieu, Lash, Giddens) interpretálásából építkezik, és a különböző elméletek mentén a modernitás azon emancipatorikus és patológikus tendenciáit írja le, amelyeket egyaránt napjaink nyilvánosságának konstitutív feltételének értelmez. A tanulmányban ezt követően a nyilvánosság olyan koncepcióját vázolja fel, ami közvetíteni képes a „modernitás rétegei” között. Az írás utolsó egységébe pedig ebből kiindulva vizsgálja a hazai nyilvánosságot egy reprezentatív survey alapján. Itt a nyilvánosságteremtési potenciál különböző ideáltípusainak azonosítása után azt kutatja, hogy ezek a típusok milyen különböző integrációs logikák által szervezett cselekvési terekbe való beágyazás lehetőségét kínálják. A szerző a tanulmány végén rámutat azokra a diszfunkciókra is, amelyekben a hazai nyilvánosság működésének korlátait érzékeli.

A nyilvánosság problémakörének rendszerelméleti interpretációjára vállalkozik az a tanulmányom, amely tágabban véve az elektronikus és digitális médiumok elterjedésével jellemezhető változássort állítja a középpontba. Ennek részeként az elektronikus médiumok megjelenésének eredményeképpen létrejött tömegmédiá jellegzetességeit vizsgálom. Arra keresek választ, hogy a tömegmédiá milyen módon gyakorol hatást a modern társadalom egyéb részterületeinek működésére, és milyen kihívások elé állítja a kommunikáció résztvevőit. A tanulmány mellett érvel, hogy a tömegmédiá racionalitása lényegesen átformálja a társadalom hierarchikus és heterarchikus szerveződését, és ennek során alapvetően a társadalom egymásmellé rendelő szerkezetét erősíti. A tanulmány a habermasi nyilvánosságfelfogással vitatkozva azt állítja, hogy a nyilvánosságot – társadalmi pozíciójából adódóan – nem konszenzusstruktúra jellemzi, ezért a rendszerelméleti elemzés a nyilvánosság értelmezésekor lemond a racionalitás középpontba állításáról.

Mint a fenti rövid összefoglalásból is kiderül, a tematikus szám írásai valóban sokféle, nemegyszer egymással is vitatkozó perspektívák mentén írják le média, nyilvánosság és társadalom kapcsolatát. A különböző tudományterületeket és megközelítésmódokat képviselő tematikus számot abban a reményben bocsátjuk az olvasók elé, hogy az egymással és az olvasóval is vitatkozó értelmezések a párbeszéd és a reflexió (replika) lehetőségét teremtik meg. Mindez pedig mélyítheti a média és a nyilvánosság jelenségeivel kapcsolatos tudásunkat és differenciáltabb szemléletmódhoz vezethet. Ez pedig annak lehetőségét teremti meg – a gondolatmenet legalábbis az ezzel kapcsolatos naiv hitünket fejezi ki –, hogy a kutatások belátásai a modernitásban a mindenki számára kötelező érvényű döntések meghozatalára

szerveződő részrendszerét (a politikát) is adekvátabb válaszok meghozatalára sarkallhatják. Annak érdekében, hogy az ne csak saját racionalitása, és ekképpen rövid távú érdekei és a hatalom megtartását célzó stratégiája mentén mérlegelhesen cselekvési alternatívák között, hanem olyan válaszlehetőségeket is megfogalmazzon, amelyek a társadalom működőképesebb szerveződését segítik elő.

Hivatkozott irodalom

- Bourdieu, Pierre és Loïc Waquant (1992): *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago – London: Chicago University Press.
- Bourdieu, Pierre (1993 [1980]): *Sozialer Sinn. Kritik der theoretischen Vernunft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bourdieu, Pierre (2002 [1994]): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, Pierre (2008): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése*. Budapest: Gondolat.
- Gramsci, Antonio (2000): *Selected Writings 1916–1935*. David Forgacs (szerk.). New York: New York University Press.
- Habermas, Jürgen (2011 [1981]): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Luhmann, Niklas (1990): *Die Wissenschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1998): *Die Gesellschaft der Gesellschaft I–II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1970–1995): *Soziologische Aufklärung. Band 1–6*. Opladen: Westdeutscher.
- Parsons, Talcott (1971): *The System of Modern Societies*. New York: Englewood Cliffs.
- Parsons, Talcott és Neil J. Smelser (1984): *Economy and Society. A Study in the Integration of Economic and Social Theory*. London: Routledge & Kegan Paul.